

СТАТТІ

УДК 904 : 911.37 (477.83)“08/12”

**СТРУКТУРА ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ В
СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ТА ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС**

М. А. Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net*

Розглянуто стан проблеми періодизації і хронології Пліснеського археологічного комплексу. Проаналізовано теоретико-методологічні підходи формування джерельної бази і на цій основі викремлено дві епохи в розвитку Пліснеська. Простежено еволюцію оборонних, житлово-господарських та культових об'єктів і визначено відмінності в планувальній структурі комплексу протягом слов'янського та давньоруського часу.

Ключові слова: Пліснесько, курганий могильник, “Замчисько”, “Високе городиско”, “Оленин Парк”, ґрунтові кремаційні поховання, наземні житла, заглиблені житла, оборонні споруди, культові споруди.

Дослідження слов'яно-руських старожитностей Верхнього Подністер'я є важливою складовою вивчення давньої історії України. Незважаючи на те, що роботи в цьому напрямку були започатковані ще в кінці XIX ст., і зараз є чимало дискусійних проблем, що потребують обґрунтування та вирішення. До них, на нашу думку, треба віднести: хронологію і періодизацію слов'янських та давньоруських старожитностей і, зокрема їхню межу; структуру укріплених та неукріплених поселень протягом раннього і, так би мовити, розвинутого середньовіччя; роль і місце культових пам'яток в цей період; культурну приналежність старожитностей середини V–середини XIII ст. тощо. Звичайно, що постановка і хоча б часткове їх вирішення вимагає не лише проведення різних видів польових археологічних обстежень та камеральних робіт на компілятивному рівні, але й нових підходів – на узагальнюючому. Не вдаючись до деталей, відразу ж зазначимо, що єдиним (поки що) теоретико-методологічним підґрунтям у здійсненні поставлених завдань ми схильні вбачати розробки провідних фахівців цієї галузі археологічної науки [3. С. 16; 4. С. 33–267; 5. С. 6–35; 6; 9. С. 39; 11; 13. С. 4 та ін.], на основі чого можна вдосконалювати традиційні та поглиблювати і розробляти нові підходи в археологічних дослідженнях.

Важливою пам'яткою для висвітлення планувальної структури укріплених поселень слов'янської та давньоруської доби з усіма її складовими (характером оборонних ліній, типом житлових і господарських споруд, могильниками тощо) є Пліснеський археологічний комплекс (рис. 1). Початок його дослідження сягає 1810 р. З 1990 р. вивченням актуальних проблем раннього середньовіччя на базі Пліснеського городища займалася археологічна експедиція Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України

археології Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом автора. За цей час виконано чималий обсяг робіт на різних частинах городища (див. рис. 1, 2). Передусім досліджено лінії захисту та прилеглу до них забудову на оболоні [38. С. 256–278; 39. С. 279–286], проведено рекультиваційні роботи на дитинці в ур. Оленин Парк [34. С. 22–23; 35. С. 23–44; 36. С. 9–11; 40. С. 1–4; 43. С. 15–27; 44. С. 197–220; 45. С. 11–25] і в північній частині городища [47. С. 41–60]. При цьому варто зауважити, що на початку досліджень літописного Пліснеська нами опрацьовано всю доступну літературу, архіви та фондові колекції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Львівського історичного музею, Чернівецького краєзнавчого музею* та музею археології ЛНУ ім. І. Франка. Під час польових пошукових робіт застосовувалися нові теоретико-методологічні розробки, завдяки чому вдалося детально, на мікростратиграфічному рівні, зафіксувати рухомі та нерухомі артефакти. Співставлення власних результатів з тими, що були отримані нашими попередниками дозволило сформуванати якісно нову джерельну базу, з поділом на достовірну, малодостовірну та недостовірну її частини [37. С. 88–90; 42. С. 36–38; 46. С. 122–133; 48. С. 65–138]. Такий підхід дозволив виділити два періоди в розвитку Пліснеська – слов'янський та давньоруський [34. С. 22–23; 36. С. 9–11]. До такої інновації виявилися неготовими чимало вітчизняних істориків та археологів. Саме останнім часом в науковій та науково-популярній літературі з'явилися публікації, які, на нашу думку, не витримують жодної критики, а окремі з них є звичайною вигадкою чи виданням бажаного за дійсне. Як правило, такі статті не спираються на добре сформовані археологічні джерела. В них відсутній критичний аналіз уже відомих публікацій, що з'явилися в наукових виданнях. А тому, їхні так звані “сенсаційні висновки” про хронологію та періодизацію Пліснеська, його структуру, динаміку заселення в той чи інший час і т.д. і т.п. не варті уваги [7. С. 23–26; 8. С. 60; 16. С. 61–63; 17. С. 25; та ін.].

Як показали багаторічні дослідження, пам'ятка представлена залишками слов'янського та давньоукраїнського міста Пліснеськ, яке згадується двічі в літописах під 1188 і 1232 рр. [14. С. 347, 390] і в “Слові о полку Ігоревім” [22. С. 31].

В літописі під 1188 р. говориться про те, що “Роман (волинський князь Роман Мстиславич – М. Ф.) тим часом випросився у тестя свого Рюрика [піти] на Галич, кажучи йому: “Ведуть мене галичани до себе на княжіння. Пусти-но зі мною сина свого Ростислава”. І Рюрик вислав із ним сина свого і Славна Борисовича, воєводу. Роман тоді вперед послав воїв до [города] Пліснеська **, щоб вони спершу напали на Пліснеськ. Але вони [городяни], заперлися, а угри й галичани заскочили їх [воїв Романових] коло Пліснеська, тих захопили, а другі втекли” [14. С. 347]. Другий запис припадає на квітень 1233 р.: “А як з'явилась

*В 1949 р. частину колекції керамічного посуду було передано у фонди Чернівецького краєзнавчого музею.

**В Іпатському списку – “Пръсьнскоу”, “Преснескъ”, у Хлебніковському – “Пльснескъ”, “Пльснескоу”, “оу Пльнска”.

трава, то Данило пішов із братом і з Олександром [до города] Пліснеська. І, прийшовши, він узяв його од [бояр] Ярбузовичів* здобич велику і вернувся у Володимир"[14. С. 390]. Тут літописець сповіщає про похід до Пліснеська князів Данила Галицького та Олександра Белзького і про їхню перемогу над пліснеськими боярами Арбузовичами, які не хотіли визнавати їхньої влади над собою. Князі взяли в Пліснеську велику здобич і повернулися до Володимира.

У "Слові о полку Ігоревім" про Пліснеськ згадується у тій частині твору, де розповідається про зловіщий сон князя Святослава, напередодні невдалого походу руських князів проти половців. Автор "Слова" називає окремі пліснеські урочища [22. С. 31]. Назви деяких із них у зміненому вигляді збереглися досі (дебра Кисаня – сучасні Кицарки, Плеснеск – сучасний хутутір Пліснесько). Свого часу з приводу згадки про Пліснеськ у "Слові" серед істориків і лінгвістів розгорілася гостра дискусія. Так, Н. В. Шарлемань [49. С. 211], а за ним і П. О. Раппопорт [21. С. 93–94] вважали, що повідомлення в "Слові" не має відношення до згаданої пам'ятки. Натомість, М. П. Кучера обґрунтовано довів, що мова йде саме про Пліснеську Галицької землі. До речі, сучасний монастир ще донедавна зберігав подвійну назву "Подгорецкий, издревле именуемый Плесницкий", а одна з найменших за площею укріплених частин й досі називається "Оленин Парк".

З давнім Пліснеськом пов'язана й легенда про княжну Олену і, зокрема про те, що вона заснувала тут монастир. Як свого часу вказував Р. Заклинський [10. С. 12–15] під час побудови теперішнього монастиря (1706 р.) на мармуровій плиті в монастирській церкві є напис "GELSISSIMA PRICIPISSA HELENA M DUCIS WSEWOLDI FILIA ANNO 1180 HOC MONASTERIUM PRIMO FUNDAVIT..." ("Благодарна княжна Олена, дочка князя Всеволода, в 1180 р. цей монастир вперше заснувала"). До речі, ця плита із написом латинською мовою, ще й зараз збереглася на лівій (внутрішній) стіні монастирської церкви (рис. 4). Дослідники припускають, що основою для напису, який виконано на початку XVIII ст., послужив, ймовірно, давніший текст, який міг зберігатися в попередній церкві**.

Як задекларовано вище, результати досліджень останніх років дають підстави виділити два періоди розвитку, цієї пам'ятки – слов'янський (IX–X ст.) та давньоукраїнський (XI–XIII ст.), які по суті можна вважати культурно-хронологічними горизонтами. Протягом першого періоду городище мало полісну структуру, тобто структуру міста-держави. На нашу думку, під поняттям "поліс" (місто-держава) варто розуміти особливий вид цивільної громади – соціальний організм, що складає органічну єдність (ціле) укріплених та відкритих поселень і характеризується специфічною матеріальною базою – земельною власніс-

* В Іпатському списку пліснеські бояри названі "Арьбузовичи", у Хлебніковському – "Ярьбузовичи".

** У 2007 р. під час рятівних археологічних робіт (керівник Н. М. Білас) навпроти дзвіниці монастирської церкви виявлено фундаменти та підвальні приміщення давнішої великої кам'яної церкви.

тю в її суперечливій, двоєдиній формі; цивільним інститутом з притаманними йому характерними формами самоуправління громадського колективу (народні збори, народне ополчення, виборні органи влади) та певним чином, обмеженою, невеликою за розмірами територією і населенням*. А тому, проблема зародження і функціонування городищ полісного типу в досліджуваному регіоні передбачає розгляд трьох основних питань: 1) соціально-економічних підоснов тогочасного суспільства на початковому етапі; 2) головних факторів і напрямків розвитку цього процесу; 3) формування полісу, як структурної одиниці слов'янської спільноти і елементів його прояву в археологічних джерелах [37. С. 161]. Саме ці аспекти можна простежити на матеріалах слов'янського Пліснеська та інших великих за площею городищ українського Прикапаття (Коростоватої, Ревного-ІБ, Старого Збаража, Стільського та ін.). На користь цього твердження свідчать величина площі пам'ятки, її топографія, загальна планувальна структура, характер забудови, укріплення тощо [34. С. 22–23; 36. С. 9–11; 44. С. 197–220]. Так, “зовнішня” лінія оборони (незалежно від її розташування) (рис. 3) характеризується однаковою конструкцією дерев'яно-земляного валу (дерев'яною стіною із земляним відкосом та наземними прибудовами із внутрішньої сторони, які не складають суцільної лінії забудови), рухомих матеріалом та характером припинення функціонування [33. С. 11–18; 38. С. 256, 260, 263, 265–266; 39. С. 281–283]. На місці так званого “Подолу” на оболоні (ур. Побіч), на рівні денної поверхні відкрито синхронну щодо укріплень житлову споруду [33. С. 5–6; 38. С. 256–259; 39. С. 281], яка подібно до валу, була знищена пожежею. Одночасно з цією лінією захисту функціонували оборонний вал на центральній площадці городища (ур. Оленин Парк) [35. С. 14], конструкція якого аналогічна до головного фортифікаційного рубежу Ревнянського городища [28. С. 132].

Система забудови городища протягом IX–X ст., в тому числі й центральної його площадки, вказує на безперервність життя в часи функціонування оборонних ліній. Тривалі спостереження над залишками житлових споруд дозволяють стверджувати, що від них збереглися земляні котловани із майже стандартними розмірами – 3,2–3,4?3,2–3,4 м, стабільною глибиною нижньої частини споруд – 0,7–0,9 м від рівня тогочасної поверхні, штучним нарощенням земляних стін шириною – 1,0–1,2 м та збереженою висотою до 0,2–0,5 м, а також

*Загально відомо, що зародження і формування ранньосередньовічних слов'янських городищ є однією з найскладніших та дискусійних проблем не лише у вітчизняній, але й у європейській медієвістиці. Проблемність зародження і формування ранньосередньовічних слов'янських городищ, насамперед, зумовлена різними концептуальними позиціями у вивченні цього типу пам'яток. Однією з них є судження про полісну структуру городищ. Незважаючи на те, що полісна модель була обґрунтована понад півтора століття тому, основні її положення й досі серйозно не сприймаються в наукових колах. Навіть спроби сучасних дослідників (В. В. Мавродіна, Г. Л. Курбатова, Й. Я. Фроянова, Е. Д. Фролова та ін.) інтерпретувати давньоруські городища IX–XII ст. як міста-держави, більшість фахівців вважають неприйнятними, хоча з теоретичного боку вони є досить актуальними і заслуговують на увагу.

печами-кам'янками в одному з кутів. Такі житла здебільшого розташовані невеличкими групами, по три-п'ять в кожній, на віддалі 5–7 м одне від одного. Відстань між групами сягає 30–40 м. Наведені характеристики залишків житлових об'єктів і їхнє планування є типовими для селищ і городищ полісної структури, які досліджувалися нами та нашими попередниками в Стільську, Ревно-ІБ, Ширівцях-І, Солонську, Старому Збаражі. Ці поселення функціонували на завершальних етапах останньої чверті I тисячоліття н. е. Крім того, в межах укріпленої території Пліснеська, а саме на дитинці та між четвертою і п'ятою лініями захисту, є кремаційні могильники – невід'ємна складова планувальної структури. До речі, подібна ситуація, розташування ґрунтового кремаційного могильника на території слов'янських городищ полісного типу спостерігається в Ревному-ІБ [17. С. 217–218; 18. С. 72; 19. С. 232; 29. С. 87; 30. С. 183–184] та Старому Збаражі [50. С. 141; 51. С. 66]. Таким чином, на користь висунутої гіпотези про полісну модель Пліснеського городища в слов'янський час свідчать: обмеження лініями захисту значної за розмірами заселеної території, різні конструкції і, як наслідок, функції “зовнішніх” та “внутрішніх” оборонних ліній, місце некрополя в межах укріпленої території. Звичайно, що планувальна структура Пліснеська в слов'янський час є ще не до кінця вивченою. Однак, згадане вище дозволяє не лише віднаходити прямі аналогії на інших городищах Прикарпаття, але й, певним чином, доповнювати їх поки що нез'ясованими в Пліснеську елементами (поява індивідуальних дворів, ремісничі осередки тощо). Протягом IX–X ст. Пліснесько було полісом, тобто містом-державою із притаманною для цього виду укріплень планувальною структурою і соціальним устроєм.

Під час походу Володимира на хорватів (992–993 рр.) [14. С. 68] городище було спалене*. Згодом, в XI ст., на його місці, у верхній частині на плато, поставило давньоруське місто, площа якого є дискусійною. Безперечно, що воно споруджувалося на місці нефункціонуючих слов'янських ліній захисту. З цього часу починається давньоруський період в історії літописного Пліснеська. Місто будується за бургівським (замковим) зразком – дитинець–посад–окольніи город, іншими словами, має тричленну структуру.

Результати багаторічних досліджень дають підстави виділити два періоди розвитку давньоруського Пліснеська: I – початок XI–перша третина XII ст., II – друга третина XII–середина XIII ст. Протягом першого періоду місто складалося з дитинця, посаду та передмістя (окольної частини). Невід'ємною складовою цього комплексу був курганний некрополь, що знаходився на північ від міських стін в ур. Поруби (див. рис. 3). Дитинець розташовувався в ур. Замчисько і займав площу 2,8 га (див. рис. 2). В XI–на початку XII ст. його територія була забудована заглибленими житловими спорудами значно більших розмірів, ніж в слов'янські часи [41. С. 251–252]. Так, глибина земляного котловану цих споруд сягає 1,5–1,8 м від рівня сучасної поверхні. Довжина збільшується до 5,0–5,5 м,

*Про цілковите знищення Пліснеська в кінці X ст. свідчать сліди пожежі всіх (на сьогодні досліджених) ліній захисту, як “зовнішніх”, так і тих, що оточували мисову частину городища.

а ширина – до 4,0–4,5 м. Розміри печей-кам'янок сягають 1,8–1,9 м довжини, 1,5–1,7 м ширини та 0,9–1 м висоти. Незважаючи на таке зростання, конструктивний тип споруд і їхні пропорції залишаються незмінними. Варто зауважити, що на досліджених ділянках дитинця, а також і передмістя, на оболоні, вдалося відкрити не так уже й багато цих жител. Тому простежити якусь систему забудови цього часу поки що неможливо.

В останній чверті–кінці XI ст. починається трансформація заглиблених житлово-господарських споруд в наземні. Зменшується глибина нижніх частин споруд, видозмінюється їхня форма (замість квадратної з'являється прямокутна), а разом з цим і розміри. Змінюються опалювальні пристрої, а на фінальній стадії трансформації – і конструктивні особливості дерев'яних стін [41. С. 251–252]. Швидше за все, саме в цей час формується вулична забудова. Еволюція опалювальних споруд, тобто трансформація печей-кам'янок у глинобитні, спричинила появу нових (приземистих) форм кухонних горщиків, з короткими шийками та різким переходом до випуклих тулубів, оскільки новий тип печей передбачав інший принцип приготування їжі. Отже, цей період складається з двох етапів, які досить добре простежуються в динаміці нерухомих та рухомих артефактів. До речі, динамізм проявляється і в духовній культурі. Саме в цей час проходить зміна поховального обряду (від язичницького до християнського). Яскравим свідченням цього є функціонування курганного могильника з кремаційними та інгумаційними похованнями в ур. Поруби (Погреби) [23; 55. С. 58–61; 56. С. 41–50; 57. С. 87–99]. Зараз тут налічується 143 насипи, з яких близько 70 мають зовнішні ознаки руйнувань, завданих скарбошукачами (див. рис. 3).

Могили представлені широкими куполоподібними насипами. Біля підніжжя деяких з них спостерігаються ледь помітні ровики. Середня висота курганів сягає 1 м, а діаметр – від 4 до 10 м. Насипи віддалені один від одного на два і більше метрів, але є випадки, коли вони сходяться підосновами. Першу наукову інформацію про цей могильник можна знайти у коротких повідомленнях Т. Земеньцького, в яких дослідник зацентрував свою увагу на приблизному розташуванні могил, подав їхню окружність, висоту і максимально, як для того часу, навів словесну характеристику залишків поховань й супровідного матеріалу. При цьому варто зауважити, що чимало поховань, і перш за все інгумаційних, були вже поруйновані до початку розкопок, або ж зовсім відсутні під насипами. Від поруйнованих збереглися лише окремі частини скелета, а в “порожніх” виявлено залізні цвяхи (очевидно від домовин), уламки керамічного посуду, вугілля. Незважаючи на такий стан справ, досліднику вдалося виявити два типи поховань – підкурганні кремаційні та підкурганні інгумаційні. Варто також додати, що в окремих, менших за розмірами могильних насипах, учений не віднайшов нічого, навіть слідів людських кісток (мається на увазі інгумаційних – М. Ф.). До подібного висновку дійшов й І. Старчук. В 1946 р. він дослідив один курганний насип, де виявив, як зазначає дослідник, частково тілопальний ритуал [26. С. 386]. Отже, в різних частинах могильника фахівці відкрили значну кількість кремаційних підкурганних поховань, які за супровідним матеріалом (керамікою) відносяться до XI ст. Разом з тим, переважна більшість поховань все ж

таки були інгумаційними, при чому, окрім одиничних, траплялися й парні. Особливо багатими на знахідки виявились парні. Так, в південно-західній частині могильника Т. Земеньцький виявив два парні поховання. Описуючи їх, він зосередив основну увагу на переліку супровідного інвентаря. За його словами "...в межах чоловічого поховання віднайдено дротяну кольчугу і залишки шкіряного пояса, в роті – золоту бляшку, а поруч з ним – залізний меч, рештки двох дерев'яних відер, точильний брусок та кістяну ручку від ножа. Варто зауважити, що в одному з відер були кістки тварини. На шії жіночого кістяка було намисто, на правій руці – металевий золотий браслет, а з лівої сторони – глиняний горщик із їжею" [57. S. 87–99]. Ось як згодом пояснював походження цих поховань Я. Пастернак: "Це були парні поховання варязьких дружинників у дерев'яних коморах під могильними насипами. В одному з них, біля монастиря оо. Василіян, обидва кістяки, чоловічий та жіночий, мали в роті золоті бляшки, які первісно були, мабуть, покладені на закриті вуста покійників. Крізь закриті золотом вуста – вірили тоді – душа не може повернутися в тіло і зробити його живим мерцем-упирем. На грудях в обох кістяків лежали срібні хрестики, отже, були це вже християни. Біля них виявлено різні особисті прикраси та залишки двох дерев'яних відер, колись, мабуть, з харчами. Подібне поховання, датоване варязьким мечем X ст., знайдено і в другій могилі" [20. С. 140–141]. З твердженням ученого щодо походження поховань важко не погодитись. Однак, наведене датування є більш, ніж дискусійне. По-перше, навіть візуальні спостереження односторонньо вказують, що в цьому місці, тобто ур. Поруби, курганні насипи перебивають зовнішню лінію оборони (вал і рів). По-друге, вал з ровом в урочищах Поруби та Побіч становлять зовнішню лінію захисту (рис. 9). Вони подібні навіть за зовнішніми ознаками. По-третє, параметри і конструкція залишків земляного насипу, а також віднайдений керамічний матеріал з розкопок І. Старчука в ур. Поруби, (1946 р.) виявилися аналогічними до тих оборонних споруд та рухомих артефактів, які ми отримали під час досліджень 1990 р. в ур. Побіч. Стратиграфічні спостереження та характер матеріалу віднайденого нами в оборонних приміщеннях "in situ", дали підстави констатувати, що ця лінія захисту припинила своє функціонування в кінці X ст. [34. С. 22–23; 35. С. 9–11; 39. С. 281–282].

Важливим аргументом для підтвердження асинхронності функціонування оборонної лінії та могильника слугує супровідний матеріал з підкурганних інгумаційних поховань – здебільшого уламки та фрагменти керамічного кухонного посуду, меншою мірою – прикраси, предмети побуту і озброєння тощо. Саме на основі озброєння дослідники й відносили цей могильник до X ст. (слов'янського часу) [12. С. 78–79; 20. С. 147; 52. S. 369–371; 55. S. 59–60]. Проте, як виявилось під час подальшого опрацювання супровідного матеріалу і, зокрема, прикрас всі вони датуються XI–XII ст., при тому, що на більшості з них простежуються варязькі впливи [20. С. 147–148; 52. S. 369–371; 53. S. 6–12; 54. S. 458–459]. Таке датування досить красномовно підтверджують прикраси віднайдені в підкурган-

них похованнях Т. Земенцьким*, детальне опрацювання яких останнім часом здійснив Р. Лівох [53. С. 6–12. Рис. 1–12; 54. С. 458–459. Рис. 1–14]. Серед них на увагу заслуговують перстень з великої могили № 2 (рис. 5), перстень з могили під валом або окремої могили (див. рис. 3), браслет і перстень з великої могили № 1 (парне поховання) (рис. 6, 7). Ці та інші прикраси з розкопок курганного могильника фахівці відносять до XI–XII ст., а навіть і до XIII ст. Отже, некрополь разом з давньоруським городищем і прилеглими до нього селищами складає один комплекс.

Цікавий погляд щодо появи курганного могильника в Пліснеську висловив Б. Томенчук. Він вважає, що підкурганні поховання належали представникам військової києво-волинської дружини і членам їхніх сімей [31. С. 111–113; 32. С. 236]. За його схемою “еволюція” поховальних пам’яток для Галицько-Буковинського Прикарпаття співвідноситься з різними етапами одержавлення цих земель. Появу різночасових підкурганних типів поховань учений пов’язує з тим, що галицькі землі декілька разів включались в процеси формування давньоруської держави – Київської Русі. При цьому дослідник стверджує, що вони не були характерними для місцевого поховального обряду, а відображали різні етапи одержавлення і феодалізації хорватських земель великокиївськими князями, зокрема: а) в кінці IX–на початку X ст. (як наслідок військового походу князя Олега (885 р.); б) в кінці X–XI ст. (як наслідок військового походу князя Володимира Святославича (русько-хорватська війна 992–993 рр.). Крім того, дослідник вказує на два основні шляхи одержавлення хорватських земель, які починались у Пліснеську і спрямовувались на захід (Перемишль) і на південь до Дністра (Теребовля, Галич, Ревне) [31. С. 111–113; 32. С. 240–241]. В другій половині XI–на початку XII ст. на території галицьких земель з’являється низка нових князівських замків, населення яких користувалося підкурганними похованнями з обрядом тілопокладення. На думку Б. Томенчука, це був період третього, внутрішнього, одержавлення, яке проводилось Ростиславичами під час формування Галицького князівства [31. С. 111–113; 32. С. 240–241].

Можна цілковито погодитися з думкою Я. Пастернака та Б. Томенчука щодо приналежності могильника варязькій дружині, яка перебувала на службі в київських князів, проте не варто відкидати й того, що з перебігом асимілятивних процесів, в “чистому вигляді” таких поховань не було, хоча до третини–середини XII ст. (часу масового впровадження ґрунтового інгумаційного обряду поховання) у цієї категорії населення продовжують функціонувати підкурганні інгумаційні захоронення з пережитками язичництва, мається на увазі наявність супровідного матеріалу у вигляді посуду з їжею. Курганний могильник в ур. Поруби є невід’ємною складовою бургівської структури Пліснеського городища XI–середини XII ст. (дитинець–посад–окольне місто+курганний некрополь). Адже саме ця модель характерна для підкорених Києвом міст. Отримані матеріали дають підстави вважати, що під час приєднання “окраїнних земель” до

*Останнім часом світ побачили публікації ювелірних прикрас, віднайдених Т. Земенцьким, які зберігаються у фондах Інституту археології Краківського університету.

Київської держави правляча верхівка намагалася змінити все, що певним чином нагадувало про попередній спосіб життя, в тому числі, і місцеву язичницьку ідеологію (культи, обряди, традиції тощо). В той же час, місцеве населення продовжувало ховати своїх одноплемінників за старим традиційним звичаєм, залишивши після себе ґрунтові кремаційні поховання, пошуки яких є надзвичайно актуальними.

Другий період давньоруського Пліснеська характеризується значним економічним піднесенням, що яскраво відображено в матеріальній та духовній культурі. Насамперед, це проявляється у зміні планувальної структури, яка за результатами досліджень, ймовірно, виглядала так: монастир–дитинець–посад–окольний город. Спираючись на археологічні та топонімічні дані, можна вважати, що в кінці XII ст. монастирська територія, швидше за все, знаходилася в ур. Оленин Парк. Археологічним підтвердженням сказаному можуть слугувати результати розвідкових досліджень 2007 р. Під час рекультиваційних робіт тут виявлено фундаментні рови (заповнені вапняковим камінням), полив'яну керамічну плитку та бронзове окуття від вікон. На думку професора архітектури Санкт-Петербурзького університету О. Іоанісяна та кандидата архітектури, наукового співробітника Інституту українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича Ю. Лукомського, які оглядали залишки цього об'єкта в процесі досліджень, це ймовірні залишки давньоруської церкви. Сказане значною мірою узгоджується з писемними та топонімічними даними. Подальші дослідження дадуть змогу підтвердити або заперечити цю думку.

Щею відмінною від першого періоду давньоруського часу є і планувальна структура дитинця та середгороддя (посаду). Як було зазначено, в другій третині XII ст. на дитинці з'являється новий тип житлово-господарських споруд. Це будівлі наземного типу з каркасно-стовповою конструкцією стін та глинобитними купольними печами. Швидше за все, в цей час формується вулична забудова, на що вказує їхнє розташування [24; 35. С. 3–4. Рис. 3, 4. Фото 1–4; 41. С. 255–257. Рис. 3–4]. Важливою складовою планувальної структури дитинця і посаду у другій половині XII ст. є інгумаційні ґрунтові могильники. І це не випадково. Як показали результати дослідження наших попередників, а також і власні, в середині XII ст. в Пліснеську, як і в регіоні взагалі, спостерігається масове впровадження християнства і, зокрема, перехід до поховання в ґрунтових могилах. В цьому плані важливою ланкою для вивчення еволюції поховального обряду є ґрунтові інгумаційні могильники на укріпленій території городища XII–XIII ст.

ґрунтові тілопокладення в Пліснеську виявлено в чотирьох місцях: два – на так званому середгородді і по одному – на дитинці та в ур. Церквиська. Вони закладалися на місці нефункціонуючих заглиблених (IX–XII ст.) та наземних (початку XII ст.) жител, господарських ям, майстерень тощо [23; 24; 35. С. 3–4. Рис. 3, 4. Фото 1–4; 41. С. 255–257. Рис. 3–4]. Як відомо, кладовища в цей час знаходилися максимально близько до культових споруд, тобто були “прицерковними дворами”. Наявність чотирьох могильників вказує на те, що поряд з ними мають бути залишки давньоруських церков. Яскравим підтвердженням сказаному є могильник на дитинці. За попередніми підрахунками тут, протягом

XX–XXI ст., відкрито понад 170 ґрунтових інгумаційних поховань. Як правило, всі вони були безінвентарними і мали західну орієнтацію. В західній частині кладовища (там, де виявлено асинхронні тілопокладення) в культурному шарі віднайдено чимало знахідок культового призначення, долівкові різноколірні полив'яні керамічні плитки, культовий інвентар тощо [35. С. 7]. До цього варто додати, що аналогічна ситуація спостерігалася і в ур. Церквиська, де Р. С. Багрій виявив залишки фундаментів великої кам'яної споруди (церкви?) та поховань поблизу неї [1. С. 111–114; 2. С. 11–13].

Зміна поховального обряду – поява ґрунтового могильника, в першу чергу на дитинці, тісно пов'язується зі зміною планувальної структури Плісеська. Мова йде про ґрунтовий інгумаційний могильник XII–XIII ст., що знаходився тут. В цей час перебудовуються масивні оборонні лінії захисту, які оточують дитинець та посад. Внутрішня забудова центральної частини міста має рядовий характер, тобто наземні житлові споруди, що з'явилися протягом другої третини XII ст., розташовані рядами. Із закладенням церкви та кладовища територія, зайнята під громадську забудову, поступово скорочувалася.

Поява ґрунтових інгумаційних могильників у Плісеську (середина XII–середина XIII ст.) свідчить про повне підкорення міста великокнязівському Києву в усіх сферах, в тому числі, й духовній. Якщо курганні насипи ще деякою мірою зберігають язичницькі традиції (хоча й скандинавські, варязькі?), то поява ґрунтових тілопокладень свідчить про майже повну зміну релігійно-культурних орієнтирів та впровадження християнської ідеології. Згодом, з середини XII ст. на території дитинця та в середгородді жителі літописного Плісеська будують церкви і закладають поряд з ними християнські кладовища.

Отже, в світлі нових археологічних пошуків Плісеський комплекс – це сукупність пам'яток слов'яно-руської доби – городищ, могильників, селищ, які протягом тієї чи іншої епохи були складовими певної моделі поселенської структури. У слов'янський час, тобто в IX–X ст., тут функціонувало укріплення полісного типу. В кінці X ст., під час військового походу Володимира Великого в Прикарпатські землі, воно було спалене, а на його місці збудовано городище бургівського (замкового) типу та прилеглі селища, які безперервно функціонували з початку XI до середини XIII ст. У давньоруський час чітко простежуються два періоди розвитку Плісеська. Перший охоплює початок XI–першу третину XII ст., а другий – другу третину XII–середину XIII ст. Протягом першого періоду місто складалося з дитинця, посаду та передмістя (окольної частини). Невід'ємною складовою цього комплексу був курганий некрополь, що знаходився на північ від міських стін в ур. Поруби. Другий період давньоруського Плісеська характеризується значним економічним піднесенням, що яскраво відображено в матеріальній та духовній культурі. Насамперед, це проявляється у зміні планувальної структури, яка за результатами досліджень, ймовірно, виглядала наступним чином: монастир–дитинець–посад–окольний город.

Отже, сформовані археологічні джерела Плісеського археологічного комплексу дають змогу простежити еволюцію оборонних укріплень, житлового та господарського будівництва, поховального обряду матеріальної і духовної

культури протягом IX–XIII ст., що своєю чергою, дозволяє з нових теоретико-методологічних позицій висвітлювати господарські, соціальні та етнокультурні процеси. Підсумовуючи результати досліджень за останні роки, треба зазначити наступне: на нашу думку, вивчення перелічених вище проблем неможливе в межах якоїсь однієї конкретної пам'ятки чи комплексу в цілому на мікрорегіональному рівні, а лише в контексті добре фіксованих змін на мезо- та макрорівнях. Саме тому, результати обстежень, розвідкових та рекультивацийних робіт, віддзеркалюють як окремі сторони системи заселення протягом другої половини I тисячоліття н. е. у Верхньому Подністер'ї, так і водночас складають основу тієї джерельної бази, яка дозволяє ставити та вирішувати чимало актуальних питань раннього середньовіччя у цьому регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Багрій Р. С.* Исследования древнего Плеснеска // АО 1970 г. – М., 1971. – С. 111–114.
2. *Багрій Р. С., Овчинников О. Г.* Нові матеріали до вивчення літописного Плісеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 11–13.
3. *Бочкарев В. С., Трифонов В. М.* Пространство и время в археологии // Методика археологических исследований и закономерности развития древних обществ. – Ашхабад, 1980. – С. 16–22.
4. *Гарден Ж.-К.* Теоретическая археология. – М., 1983.
5. *Генинг В. Ф.* Структура археологического познания. – К., 1989.
6. *Генинг В. Ф.* Археологическая культура – социально-исторический организм – центральная категория познания археологии (к разработке теории археологической культуры) // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – К., 1987. – С. 6–35.
7. *Діденко Є.* Ремесла давнього Плісеська // Матеріали конференції “Ольжині читання”. – Плісеськ, 2005. – С. 23–26.
8. *Діденко Є.* З історії археологічних досліджень Плісеська // Матеріали конференції “Ольжині читання”. – Плісеськ; Львів, 2007. – С. 59–62.
9. *Захарук Ю. М.* Проблеми археологічної культури // Археологія. – 1964. – XVII. – С. 12–42.
10. *Заклинський Р.* Пояснення одного темного місця в Слові о полку Ігоревім /Передрук з “Діла”/. – Львів, 1906. – С. 12–18.
11. *Клейн Л. С.* Археологические источники. – Ленинград, 1978.
12. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. // САИ – 1966. – Е1-36.
13. *Колтаков Е. М.* Теория археологической классификации. – СПб., 1991.
14. Літопис Руський: за Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1990.
15. *Мицько І.* Плісеськ – батьківщина княгині Ольги // Матеріали конференції “Ольжині читання”. – Плісеськ, 2005. – С. 61–81.
16. *Мицько І.* Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Матеріали конференції “Ольжині читання”. – Плісеськ; Львів, 2007. – С. 18–34.
17. *Михайлина Л. П., Тимошук Б. А.* Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 217–218.
18. *Михайлина Л. П.* Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997.
19. *Михайлина Л. П.* Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – К., 2008.

20. *Пастернак Я.* Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1948. – № V. – С. 140–151.
21. *Раппопорт П. А.* К вопросу о Плеснеске // СА. – 1965. – № 4. – С. 93–94.
22. Слово о поході Ігоревім. Переклад Павла Салевича. – Львів, 1999.
23. *Старчук І., Пастернак Я.* Полеві шкци городища Пліснесько, село Підгірці, р-н Олесько Львів. області. 1940 р. // Архів І. Д. Старчука.
24. *Старчук І. Д.* Розкопи на городищі Пліснесько (Полеві рисунки) 1947–1948 рр. // Наук. архів ІУ НАНУ ім. І. Крип'якевича, оп. 5, од. зб. № 48/395.
25. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 76–85.
26. *Старчук І. Д.* Розкопки городища Пліснесько в 1947–1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 379–394.
27. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. // АП УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 32–35.
28. *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини. – К., 1976.
29. *Тимощук Б. А., Русанова І. П., Михайлина Л. П.* Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины // СА. – 1981. – № 2. – С. 80–93.
30. *Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982.
31. *Томенчук Б. П.* Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжн. конгресі слов'ян. археології. – К., 1996. – С. 111–113.
32. *Томенчук Б. П.* Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX–XII ст. // Археологічні студії. – 2000. – № 1. – С. 235–243.
33. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні дослідження Бродівського загону Львівської госпдогвірної археологічної експедиції у 1990 р. на території колгоспу “Дружба” в зоні меліоративних робіт (околиці Пліснеського городища) // Наук. архів ІУ НАНУ ім. І. Крип'якевича.
34. *Филипчук М. А.* Слов'янський період в історії Пліснеська // Тези міжн. конф. “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. – Львів, 1993. – С. 22–23.
35. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні дослідження госпдогвірної археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1993 р. на території Пліснеського городища // Наук. архів ІУ НАНУ ім. І. Крип'якевича.
36. *Филипчук М. А.* Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства // Тези міжн. конф. “Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр”. – Львів, 1994. – С. 9–11.
37. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VIII–X століть в Українському Прикарпатті: Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1996.
38. *Филипчук М. А.* Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. // Волино-подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 256–278.
39. *Филипчук М. А.* Пліснеський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження // Волино-подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 279–286.
40. *Филипчук М. А.* Звіт про результати розвідково-рятивних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (Бродівський район) та в околиці Унівського монастиря (Перемишлянський район Львівської області) // Наук. архів ІУ НАНУ ім. І. Крип'якевича.

41. *Филипчук М. А.* Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в українському Прикарпатті // Археологічні студії. – 2000. – № 1. – С. 244–261.
42. *Филипчук М. А.* Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей українського Прикарпаття другої половини I тисячоліття н. е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 36–46.
43. *Филипчук М. А.* Звіт про проведення рятівних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2000 р. // Наук. архів ІА ЛНУ ім. І. Франка.
44. *Филипчук М. А.* Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 197–220.
45. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2003 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. І. Франка.
46. *Филипчук М. А.* Керамічний посуд з поселень Райковецької культури українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації) // Carpatica – Карпатика. Давнина і сучасність. – 2005. – Вип. 33. – С. 122–133.
47. *Филипчук М. А.* Звіт про археологічні розкопки на території Підгорецького замку, Пліснеського городища та розвідки у Львівській області у 2004 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. І. Франка.
48. *Филипчук М. А.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології. – 2008. – Вип. 3. – С. 65–138.
49. *Шарлемань Н. В.* “Дебрь Кисаня” // “Слово о полку Игореве”. Сборник исследований и статей. – М.; Л., 1950. – С. 206–221.
50. *Ягодинська М. О.* Слов'янський могильник біля Старого Збаража // Джерело. – 1994. – № 1. – С. 137–153.
51. *Ягодинська М. О.* Слов'яни (VI–IX ст. н. е.) // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 57–68.
52. *Leńczyk G.* Trzy miecze Wikińskie w zbiorach Muzeum archeologii przedhistorycznej Polskiej Akademji Umiejętności w Krakowie. Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza / Red. J. Kostrzewski. – Poznań, 1930. – S. 369–371.
53. *Livoch R.* Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latopissowym Plesnisku // Матеріали конференції “Ольжичі читання”. – Пліснеськ, 2005. – S. 5–12. – Ryc. 1–12.
54. *Livoch R.* Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podgorcach na Ukrainie // Swiat słowian wczesnego średniowiecza. – S. 457–463. – Ryc. 1–14.
55. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1881 dokonanej // ZWAK. – 1882. – T. VI. – S. 58–61.
56. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1882 dokonanej // ZWAK. – 1883. – T. VII. – S. 41–50.
57. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1883 dokonanej // ZWAK. – 1884. – T. VIII. – S. 87–99.

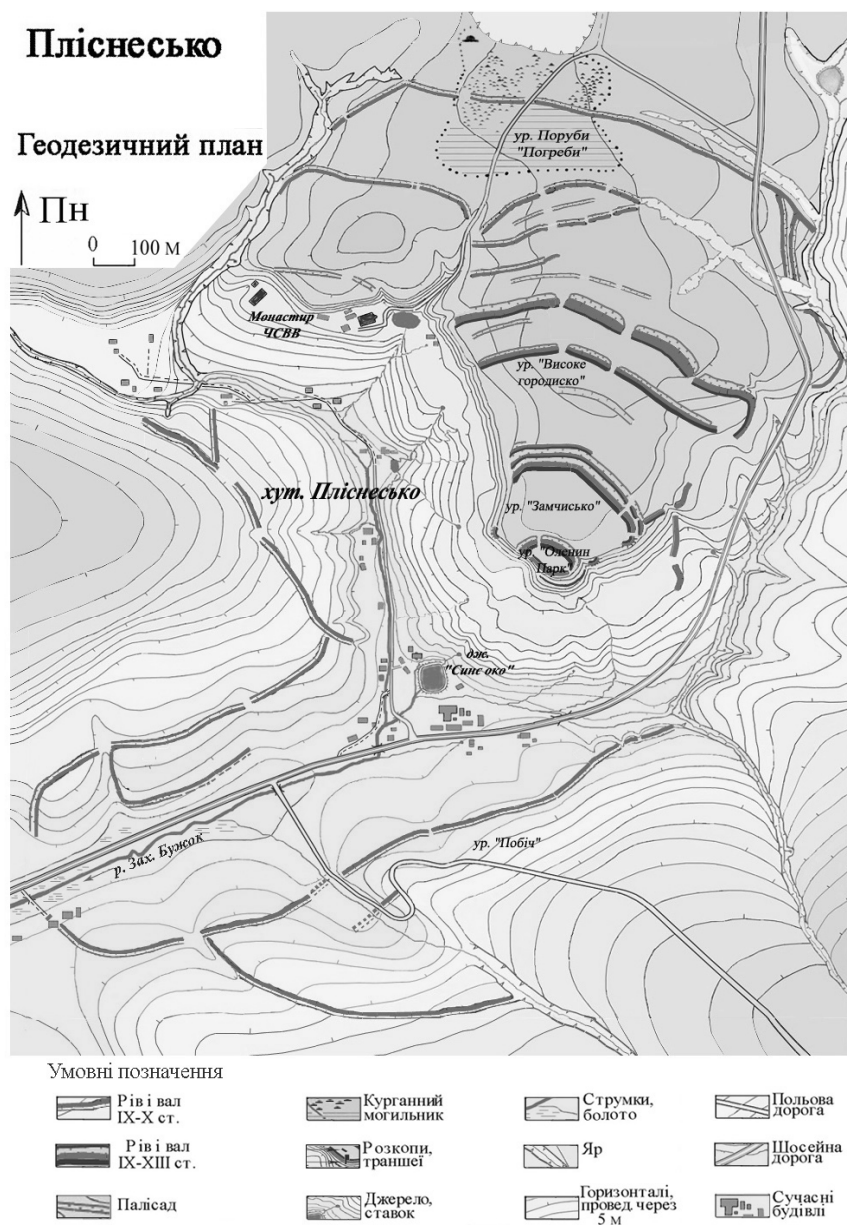
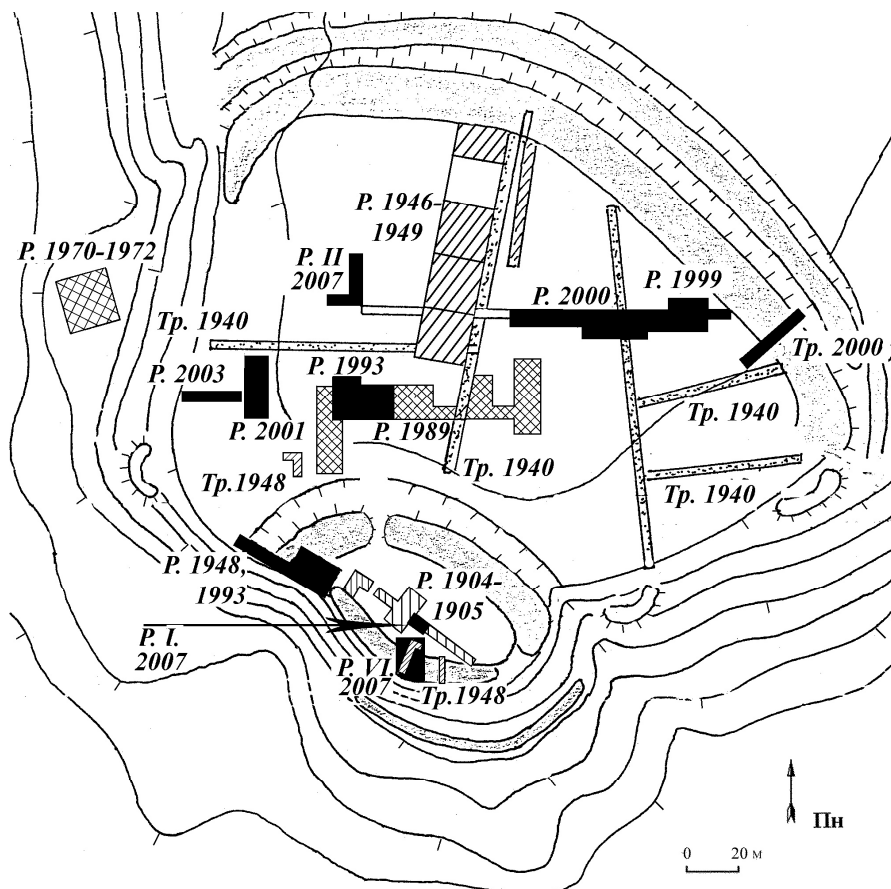


Рис. 1. План Пліснеського археологічного комплексу.



УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ










- | | | |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|  Розкопи і траншеї К. Гадачека |  Розкопи і траншеї І. Старчука |  Розкопи і траншеї М. Филипчука |
|  Траншеї Я. Пастернака |  Розкопи Р. Багрія |  Вал |
|  Рів |  Поверхні залишки вежі |  Горизонталі, проведені через 5 м |

Рис. 2. Центральна частина літописного Пліснеська. Ур. Замчисько (дитинець) та ур. Оленин Парк.



Рис. 3. План курганного могильника.



Рис. 4. Мармурова плита з написом про заснування Підгорецького монастиря.



Рис. 5. Перстень з великої могили № 2 (за Р. Лівохом).



Рис. 6. Перстень з могили під валом або окремої могили (за Р. Лівохом).



1



2

Рис. 7. Браслет (1) та перстень (2) з великої могили № 1 (парне поховання)
(за Р. Лівохом).

PLISNESKO ARCHAEOLOGICAL COMPLEX: TWO PERIODS OF DEVELOPMENT

M. Fylypchuk

Ivan Franko L'viv National University

Universytetska St. 1, L'viv, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net

The article deals with chronological aspect and periodization of Plisnesko Archaeological Complex. Theoretical and methodological approaches to database development are analyzed, thus, two periods of Plisnesko development are distinguished. The evolution of fortification structures, living and agricultural buildings, ritual structures is traced. Besides, divergences in planning the dwelling structure during the Slavic and Old Russ periods are determined.

Key words: Plisnesko, barrow graveyard, Castle, High hillfort, Olena's Park, cremation burials, on-ground dwellings, under-ground dwellings, fortification structures, ritual structures, clay pottery, pot.

СТРУКТУРА ПЛИСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧЕСЬКОГО КОМПЛЕКСА В СЛАВ'ЯНСЬКЕ І ДРЕВНЕРУСЬКЕ ЧАС

М. А. Фьлыпчук

Львівський національний університет імені Івана Франка

ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: archeofilip@ukr.net

Рассмотрено состояние проблемы периодизации и хронологии Плиснеского археологического комплекса. Проанализировано теоретико-методологические подходы формирования историко-археологической базы и на этой основе выделено две эпохи развития Плиснеска. Прослежено эволюцию оборонительных, жилищно-хозяйственных и культовых объектов, определено отличия в планировочной структуре комплекса на протяжении славянского и древнерусского времени.

Ключевые слова: Плиснеско, курганный могильник, “Замчисько”, “Високе городиско”, “Оленын Парк”, грунтовые кремационные погребения, наземные жилища, углубленные жилища, оборонительные сооружения, культовые сооружения.

Стаття надійшла до редколегії 04. 09. 2009

Прийнята до друку 28. 03. 2009